

A Newly Discovered Disciple of Mir Damad

Kazem Ostad¹

1. Manuscript Researcher/MA in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Quran Studies, University of Quran and Hadith, Qom, Iran. kazemoostadi@gmail.com (Corresponding author)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 6 April 2025

Received from revised: 27 May 2025

Accepted: 9 February 2025

Available online: 12 September 2025

Keywords:

Ibn Khatoun,

Astan Quds Razavi,

Mohammad Baqer

Hosseini Astarabadi,

Qutb Shahi Dynasty.

Abstract

Mir Damad (died in 1040 AH/1649 AD) was a knowledgeable scholar of the Safavid era, descended from the scholarly lineages of Jabal Amel and Mar'ash in Sham who migrated to Iran. He wrote several works and educated a significant group of students, teaching both the rational (Ma'ghoul) and traditional (Manghoul) sciences over many years in his home in such places as Khorasan, Qazvin, and Isfahan. Despite his influence, many of his disciples remain unknown. In the contemporary era, with the systematic editing and publication of his manuscripts, it has become possible to identify previously unknown students by exploring fragmented papers, monographs, and marginalia. This study tried to introduce specific manuscripts of Mir Damad's works found in the personal library of Sheikh Mohammad Khatoun Ameli (died in 1059 AH) and other libraries. Through analyzing this data, this study reassessed the relationship between Mir Damad and his contemporary, Ibn Khatoun. The findings showed that Sheikh Mohammad Khatoun, the prominent statesman of the Qutb Shahi dynasty, had a scholarly relationship with Mir Damad and seems to be his disciple.

Introduction

Mir Mohammad Baqer ibn Mohammad Hosseini Astarabadi (died in 1631 AH), widely known as "Mir Damad" and the "Third Teacher", was a knowledgeable Shia philosopher of the Safavid period. Characterized as a universal scholar, he possessed mastery over philosophy, theology (Kalam), natural sciences, mathematics, jurisprudence, and legal theory. He exerted a foundational influence on the development of Transcendental Wisdom through his most famous student, Mulla Sadra. Mir Damad's works are more than one hundred titles, including books, treatises, commentaries, and marginalia, with Al-Qabasat regarded as his significant philosophical work. Mir Damad descended from the scholarly families of Jabal Amel and Mar'ash (Lebanon and Syria) who migrated to Iran, maintaining close ties with the family of Al-Muhaghegh Karaki (died in 940 AH). During his scientific prime, he trained many notable disciples while teaching rational and traditional sciences in various cities. Hakim Agha Ali Modarres Tehrani (died 1307 AH) states in his Tabaghat Hokamaye Mota'khkerin that three hundred students of Mir

Cite this article: Ostad, A. (2025). A Newly Discovered Disciple of Mir Damad (Author retain the copyright). *Journal of Documentary and Archived Studies*, 3(2), 63-80

© Authors retain the copyright.

Publisher: The Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan-e Quds Razavi.

Damad attained the rank of Ijtihad, and most of them ascended to the heights rank in the principles of faith. It seems that Mir Damad's students are numerous and many of them are yet unknown.

Materials and Methods

In the contemporary era, characterized by the systematic editing and publication of numerous manuscripts and the increased accessibility of Mir Damad's works, one can obtain historical evidence from his fragmented manuscripts, monographs, and scholarly notes. These sources can make pave the way for the identification and introduction of Mir Damad's unknown disciples. This study used a descriptive-analytical method as well as an inductive strategy to various primary sources. It introduced several manuscripts of Mir Damad's works held in the private library of Sheikh Mohammad Khatoun Ameli (died in 1059 AH) and other repositories to analyze and reassess the scholarly status and relationship of this contemporary scholar to Mir Damad.

Discussion and Conclusion

Mir Damad engaged in the instruction of both rational and traditional sciences for many years in his residences, particularly in Qazvin and Isfahan. He taught many works, such as Al-Qabasat, Al-Ofuq al-Mubin, Iimazat, and Taqdisat. Consequently, his circle of disciples extends far beyond the limited individuals cited in books and many of them are yet unknown. One of these students is Sheikh Mohammad Khatoun Ameli. His life and interaction with his master need to be explored.

Results

Through exploring many sources and licenses, the names of forty disciples of Mir Damad were identified and introduced. Twelve of these people are relatively unknown, and their precise status as disciples or the exact nature of their interaction with Mir Damad are not clear. On the other hand, some evidence show that Sheikh Mohammad Khatoun was indeed among the disciples of Mir Damad. Some of these supporting evidence are: A) the presence of works of Mir Damad and his prominent students in the Khatoun library; B) some notes found in manuscripts that show a direct scholarly student and master relationship; C) the chronological and geographical alignment of Ibn Khatoun's living places in Mashhad, Qazvin, and Isfahan with Mir Damad's life and teaching period in those same cities.

Sheikh Mohammad Khatoun, famously known as Ibn Khatoun Ameli, belonged to the distinguished Ale Khatoun lineage that migrated to Iran and then to India. He was the nephew of Sheikh Bahaei, who provided an endorsement and a license for Ibn Khatoun's translation and commentary on his book Arbaein. Ibn Khatoun was a knowledgeable scholar with many skills, a jurist, and poet, who worked about twenty years as the Peshwa or prime minister to Sultan Abdullah Qutb Shah in Southern India. He established a significant education center in Hyderabad and trained many students.

شاگردی نویافته از شمار شاگردان میرداماد

کاظم استادی^۱

۱. نسخه پژوه، کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف قرآن، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

kazemoostadi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۴/۱/۱۷

بازنگری: ۱۴۰۴/۳/۶

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱

انتشار: ۱۴۰۴/۶/۲۱

کلیدواژه‌ها:

ابن خاتون،

آستان قدس رضوی،

محمدباقر حسینی استرآبادی،

قطب شاهیان.

میرداماد (متوفی ۱۰۴۰ق) عالم ذی فنون دوره صفویه و از نسل علمای جبل عامل و مرعش در شام است که به ایران مهاجرت نموده‌اند. او دارای تألیفات گوناگونی است و شاگردان متعدد و قابل توجهی را پرورش داده و سالیان زیادی در چند شهر محل اقامت خود (خراسان، قزوین و اصفهان)، تدریس معقول و منقول داشته است؛ هرچند که بسیاری از شاگردان او ناشناخته مانده‌اند. اکنون و در دوره معاصر که بسیاری از نسخه‌های خطی، تصحیح و منتشر شده‌اند و غالب نوشتجات خود میرداماد نیز در معرض توجه قرار گرفته‌اند، می‌توان ضمن پژوهش‌هایی در برخی اوراق پراکنده و تک‌نگاری‌ها و نیز یادداشت‌ها و حاشیه‌های نسخ خطی موجود، شواهد و اطلاعاتی را به دست آورد که به وسیله آن‌ها، برخی دیگر از شاگردان میرداماد، شناسایی و معرفی گردند. در پژوهش حاضر، ضمن معرفی برخی از نسخه‌های خطی آثار میرداماد در کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون عاملی (متوفی ۱۰۵۹ق) و دیگر کتابخانه‌ها، به تجزیه و تحلیل برخی داده‌های به دست آمده پرداخته می‌شود تا ضمن آن، وضعیت شاگردی یکی از عالمان هم‌دوره میرداماد، یعنی ابن خاتون مورد تأمل قرار گیرد. در بررسی‌های انجام شده، مشخص شد که شیخ محمد خاتون (پیشوای دولت قطب شاهیان) با میرداماد ارتباط داشته و به نظر می‌رسد که شاگرد او بوده است.

استناد: استادی، کاظم؛ (۱۴۰۴). شاگردی نویافته از شمار شاگردان میرداماد. پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ۳ (۲)، ۶۳-۸۰.

نویسندگان.

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

مقدمه

میر محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی (متوفی حدود ۱۰۴۰ق)^۱ مشهور به «میرداماد» و «معلم ثالث»، فیلسوف شیعه دوره صفویه است. او را عالمی جامع، وصف می‌کنند و به نظر می‌رسد که در بسیاری از علوم، از جمله فلسفه، کلام، طبیعیات، ریاضیات، فقه و اصول فقه تخصص داشته و از طرفی بر شکل‌گیری حکمت متعالیه شاگردش ملاصدرا، تأثیرگذار بوده است. آثار مکتوب کوچک و بزرگ میرداماد را بیش از صد نوشته برمی‌شمارند که این آثار شامل کتاب‌ها، رساله‌ها، شروح و حواشی اوست و کتاب قبسات را مهم‌ترین اثر فلسفی‌اش می‌دانند. میرداماد از نسل علمای جبل عامل و مرعش در شام و لبنان است که به ایران مهاجرت نموده‌اند (نک: مهاجر، ۱۴۱۰: سراسر متن) و ارتباط تنگاتنگی با ایشان و خاندان محقق کرکی (متوفی ۹۴۰ق) دارد. (نک: تهران، بی‌تا: ۶۷/۵) در دوره شکوفایی علمی میرداماد، شاگردان متعدد و قابل‌توجهی را پرورش داد و سالیان زیادی در چند شهر محل اقامت خود، تدریس معقول و منقول داشت، به‌طوری‌که حکیم آقاعلی مدرس طهرانی (متوفی ۱۰۳۷ق) در رساله طبقات حکما متأخرین، آورده است: «سیصد نفر از شاگردان میر به درجه اجتهاد فائز شدند و از این عده، بیشتر در اصول عقاید از حضيض تقلید به اوج تحقیق رسیدند.» (رئیس‌زاده، ۱۳۸۶: ۴۴) بنابراین، به نظر می‌رسد که شاگردان میرداماد، قابل‌توجه و متعدد هستند، هرچند که بسیاری از ایشان ناشناخته مانده‌اند.

در هر صورت، اکنون و در دوره معاصر که بسیاری از نسخه‌های خطی، تصحیح و منتشر شده‌اند و غالب آثار خود میرداماد نیز در معرض قرار گرفته‌اند، ضمن پژوهش‌هایی می‌توان از برخی اوراق پراکنده و تک‌نگاری‌ها و نیز یادداشت‌ها و حاشیه‌های نسخ خطی، شواهد و اطلاعاتی را به دست آورد که به‌وسیله آن‌ها، برخی دیگر از شاگردان میرداماد که ناشناخته مانده‌اند، شناسایی و معرفی شوند. در مقاله حاضر، ضمن معرفی برخی از نسخ خطی آثار میرداماد (نک: استادی، ۱۴۰۳: سراسر متن) در کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون عاملی، متوفی ۱۰۵۹ق (نک: استادی، ۱۴۰۲: ۸۱، سراسر متن) و دیگر کتابخانه‌ها، به تجزیه و تحلیل برخی داده‌های به‌دست آمده خواهیم پرداخت تا ضمن آن، وضعیت یکی از عالمان هم‌دوره میرداماد را نسبت به او، مورد تأمل و بررسی قرار دهیم.

پیشینه پژوهش

تاکنون، یادداشت‌ها و پژوهش‌های مستقل و غیرمستقل فراوانی پیرامون آثار و شرح حال میرداماد انجام و منتشر شده است. (به عنوان نمونه آخرین آثار در این زمینه، نک: جهان‌بخش، ۱۳۸۹: سراسر متن؛ ولایتی، ۱۳۹۱: سراسر متن) در برخی از نوشته‌ها، به بعضی از شاگردان مشهور و غیرمشهور میرداماد پرداخته شده؛ هرچند که این نویسندگان، نتوانسته‌اند شمار شاگردان میرداماد را، سرجمع به بیش از حدود سی نفر برسانند. البته در این میان، هیچ‌کدام از این آثار کوچک و بزرگ، نامی از علامی فهمی شیخ محمد خاتون عاملی (متوفی ۱۰۵۹ق) به عنوان شاگرد میرداماد نبرده‌اند و به شخصیت ابن خاتون به عنوان فردی که در محضر میرداماد بوده است، نپرداخته‌اند. بنابراین، پژوهش حاضر ظاهراً اولین پژوهشی است که درباره این مسئله، اسناد و اطلاعاتی را ارائه می‌دهد و در پی آن است تا ابن خاتون را به عنوان شاگرد میرداماد مطرح نماید. اما جدای از این، لازم است تا علاقه‌مندان به مطالعه زندگانی، آثار و شاگردان میرداماد، این منابع را به عنوان حاشیه موضوع و به نوعی پیشینه این مسئله ملاحظه فرمایند: آقابزرگ تهرانی (بی‌تا) طبقات اعلام الشیعه، موسوی بهبهانی (۱۳۴۹) «میرداماد، فلسفه و شرح حال و نقد آثار او» (این مقاله، مأخوذ از رساله دکتری مؤلف تحت همین عنوان است)، امین (۱۳۶۱)، اعیان الشیعه ج ۹، مدرس تبریزی (۱۳۶۹) ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب ج ۶، میرخندان (۱۳۷۳) «زندگی‌نامه مرحوم میرداماد»، عبیری (۱۳۷۶) سایه اشراق (زندگی‌نامه میرداماد)، مطهری (۱۳۷۷)، مجموعه آثار

۱. عده‌ای از تذکره‌نویسان، تاریخ وفات میرداماد را ۱۰۴۱ق دانسته‌اند. (نک: موسوی بهبهانی، ۱۳۴۹: ۲۳)

ج ۱۴، موسوی بهبهانی (۱۳۷۷) حکیم استرآباد (میرداماد) (این کتاب، چاپ رساله دکتری مؤلف با عنوان «میرداماد، فلسفه و شرح حال و نقد آثار او» است)، نورانی، عبدالله (۱۳۸۱) مصنفات میرداماد (مشمول بر ده عنوان از کتاب‌ها و رساله‌ها و اجازه‌نامه‌ها و نامه‌ها)، حاج سیدجوادی (۱۳۸۱)، اثر آفرینان ج ۵، اوجبی، (۱۳۸۲)، تقویم الایمان (مقدمه تصحیح تقویم الایمان)، مرادکیانی (۱۳۸۶) «سید محمدباقر میرداماد؛ معلم ثالث» (ضمن کتاب: گلشن ابرار ج ۴)، جهان بخش (۱۳۸۹) معلم ثالث (زندگینامه میرداماد)، اوجبی (۱۳۸۹) میرداماد، ولایتی، (۱۳۹۱) میرداماد، مقدم (۱۳۹۲) اثر آفرینان استرآباد و جرجان، نجفی (۱۳۹۶) اوراق پراکنده از مصنفات میرداماد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با کمک گرفتن از راهبرد استقرایی، ضمن درج فهرست تمامی شاگردان شناخته شده میرداماد در منابع مختلف و با ذکر مقدمات و اسنادی به بررسی وضعیت شاگردی از شاگردان میرداماد می‌پردازد که در ترجمه‌ها و شرح حال‌های پیشین میرداماد پرداخته نشده است.

فهرست برخی از شاگردان میرداماد

برای آشنایی اجمالی با اسامی شاگردان میرداماد، از طریق چندین منبع و نیز اجازه‌نامه‌ها، اسامی ایشان احصاء و جمع‌شد، اما به نظر می‌رسد که شاگردی برخی از ایشان در نزد میرداماد مسجل نیست و ترجمه و نوع تعامل آنان با میرداماد دقیقاً روشن نیست.^۲ به همین منظور اسامی شاگردان درج شده برای میرداماد را در چند دسته و به ترتیب الفبا مطرح می‌کنیم که البته دسته دوم آن، نیاز به پژوهش و ارائه اسناد و مدارک روشن دارند.

شاگردان شناخته شده و مستند

برخی از شاگردان میرداماد، مشهور و کاملاً شناخته شده هستند، همانند سید احمد علوی یا ملاصدرا و مانند آن. همچنین، برخی از شاگردان نیز به واسطه وجود اجازه‌نامه‌های میرداماد یا تصریح خود افراد، وضعیت شاگردی‌شان در محضر میرداماد، روشن است. بنابراین، اسامی این شاگردان شناخته شده و مستند میرداماد عبارت‌اند از:

۱. احمد علوی عاملی (میر سید احمد عاملی، یا سید نظام الدین احمد بن زین العابدین حسینی عاملی، داماد و پسرخاله میرداماد؛ هر دو نواده دختری محقق کرکی)، متوفی میان ۱۰۵۴ تا ۱۰۶۰ ق.
۲. احمد گیلانی (نظام الدین احمد حکیم الملک گیلانی، یا نظام الدین احمد بن صدرالدین علی بن حسن بن ملک لاهیجی گیلانی مریدانی، مشهور به فلک یا حکیم الملک)، متوفی بعد از ۱۰۵۹ ق.
۳. حسین آملی اصفهانی (سید حسین بن رفیع الدین محمد آملی اصفهانی، علاء الدین حسین بن رفیع الدین محمد بن شجاع الدین محمود بن علی حسینی مرعشی آملی مازندرانی، ملقب به سلطان العلماء و معروف به خلیفه السلطان)، متوفی ۱۰۶۴ ق.
۴. حسین کرکی (سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی، یا عزالدین ابوعبدالله سید حسین بن حیدر ابن علی بن حیدر ابن قمر حسینی کرکی، معروف به سید حسین مفتی یا مفتی سپاهان)، متوفی بعد از ۱۰۳۹ ق.^۳

۱. به عنوان نمونه نک: (موسوی بهبهانی، ۱۳۴۹: ۱۸-۵۹؛ همو، ۱۳۷۷: سراسر متن؛ اوجبی، ۱۳۸۲: ۳۰؛ جهان بخش، ۱۳۸۹: سراسر متن؛ مطهری، ۱۳۸۹: ۵۱۲/۱۴-۵۱۳؛ ولایتی، ۱۳۹۱: سراسر متن؛ مقدم، ۱۳۹۲: ۶۲۴ به بعد).

۲. در اینجا لازم است از برخی راهنمایی‌های فاضل گرامی آقای حسین نجفی که محقق در آثار میرداماد هستند، تشکر نمایم.

۳. شخصیت دیگری نیز با اسم سید حسین کرکی (متوفی ۱۰۰۱ ق) در همان دوره وجود دارد با مشخصات: سید حسین بن حسن کرکی

۵. خلیل غازی قزوینی (ملا خلیل غازی قزوینی، یا خلیل بن الغازی القزوینی، معروف به ملا خلیلا و خلیلای قزوینی و ملا خلیل قزوینی و ملقب به برهان العلماء و برخی نام او را خلیل الله نیز ذکر کرده اند)، متوفی ۱۰۸۹ق.
۶. دوست علی بن محمد (علی بن محمد علی دوست یا علی دوست بن محمد یا علی بن محمد المدعو به علی دوست)، متوفی بعد از ۱۰۲۰ق.
۷. زلالی خوانساری (معروف به حکیم زلالی. نام او نامشخص است، در برخی منابع با عنوان محمد حسن زلالی خوانساری ذکر شده است). متوفی ۱۰۳۱ق (برخی فوتش را ۱۰۱۶ق یا ۱۰۲۴ق ذکر کرده اند).
۸. شاهرخ بیکاوزیر (میرزا شاهرخ بیکاوزیر یا میرزا شاهرخ بیگا)، متوفی قرن ۱۱ق.
۹. صالح جزایری (صالح بن حسن جزایری یا شیخ صالح جزایری)، متوفی بعد از ۱۰۱۴ق.
۱۰. عادل اردستانی (عادل بن مراد اردستانی اصفهانی)، متوفی بعد از ۱۰۱۰ق.
۱۱. عبدالغفار گیلانی (عبدالغفار بن محمد بن یحیی گیلانی، معروف به عبدالغفار گیلانی یا ملا عبدالغفار رشتی)، حدود ۱۰۶۳ق.
۱۲. عبدالله سمنانی (ملا عبدالله بن حاج حسین بابا سمنانی، شیخ عبدالله سمنانی)، متوفی قرن ۱۱ق.
۱۳. عبدالمطلب طالقانی (ملا عبدالمطلب بن یحیی طالقانی)، متوفی بعد از ۱۰۲۹ق.
۱۴. علی درب امامی (سید علی بن محمد درب امامی عریضی اصفهانی یا سید علی امامی فرزند سید محمد بن سید اسدالله بن سید ابوطالب بن اسدالله بن شاه حیدر عریضی اصفهانی)، متوفی قرن ۱۱ق.
۱۵. علی نقی کمره‌ای (شیخ علی نقی کمره‌ای شیرازی اصفهانی، عزالدین علی نقی بن ابی‌العلاء محمد بن هاشم کمره‌ای یا عزالدین علی نقی بن محمد هاشم طغانی کمره، معروف به شیخ علی نقی کمره)، متوفی ۱۰۶۰ق.
۱۶. محمد اشکوری (قطب‌الدین (بهاء‌الدین) محمد بن علی بن عبدالوهاب بن پيله فقیه شریف دیلمی لاهیجی یا قطب‌الدین لاهیجی دیلمی، قطب‌الدین دیلمی یا قطب‌الدین اشکوری عارف)، متوفی میان ۱۰۸۸ق تا ۱۰۹۵ق.
۱۷. محمد قوامی شیرازی (صدرالدین محمد بن ابراهیم قوامی شیرازی، معروف به ملاصدرای شیرازی)، متوفی میان ۱۰۴۵ق تا ۱۰۵۰ق.
۱۸. محمد گنابادی (شیخ محمد گنابادی، شیخ محمد خراسانی گنابادی یا جناب‌دی و جناب‌دی)، متوفی قرن ۱۱ق.
۱۹. محمد گیلانی (شمس‌الدین محمد بن نعمت‌الله گیلانی، معروف به ملا شمس‌گیلانی)، متوفی ۱۰۶۴ق.
۲۰. محمد موسوی سبزواری (سید محمد موسوی حسینی سبزواری اصفهانی مشهور به میرلوحی، یا سید محمد میرلوحی موسوی)، متوفی میان ۱۰۸۳ق تا ۱۰۸۷ق.
۲۱. محمدباقر مشهدی (سید محمدباقر مشهدی)، متوفی بعد از ۱۰۳۴ق.
۲۲. محمدتقی استرآبادی (امیر سید محمدتقی بن حسن ظهیر حسینی استرآبادی. در برخی منابع این‌گونه درج شده است: سید محمدتقی بن ابی‌الحسن حسینی استرآبادی یا سید محمدتقی بن حسن طهر حسینی استرآبادی)، متوفی قرن ۱۱.
۲۳. محمدرضا چلبی اصفهانی (ملا محمدرضا چلبی یا محمدرضا چلبی تبریزی اسطنبولی یا محمدرضا چلبی تبریزی استانبولی اصفهانی)، متوفی قرن ۱۱ق.

معروف به سید حسین مجتهد کرکی، ولی از آنجایی که اجازه میرداماد به سید حسین کرکی به سال ۱۰۳۸ق است، ظاهراً همان «سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی» شاگرد او بوده است.

۱. شخصیت دیگری با عنوان محمدتقی استرآبادی (متوفی ۱۰۵۸ق) نیز وجود دارد که صاحت کتاب شرح فصوص الحکمة است. (نک: استرآبادی، ۱۳۸۵: دوازده)

۲۴. محمدرضا کرمانی (ملا محمدرضا کرمانی)، متوفی قرن ۱۱ق.
 ۲۵. محمدرفع طباطبایی (سید محمد طباطبائی نائینی، ملا رفیعاً، میرزا رفیعاً نائینی، میرزا رفیع‌الدین محمد بن حیدر نائینی، رفیع‌الدین محمد بن حیدر الحسینی الطباطبائی النائینی)، متوفی ۱۰۸۲ق.
 ۲۶. محمد محسن حسینی رضوی (میرزا محمد محسن رضوی، میرزا محمد محسن بن علی اکبر حسینی رضوی)، متوفی قرن ۱۱ق.
 ۲۷. معصوم (این شخص کتاب *عیون المسائل* را نوشته و مرحوم میرداماد بر روی همان نسخه، برای او اجازه نگاشته است. اطلاعی از او یافت نشد. شاید او، میرزا معصوم رضوی یا سید محمد معصوم استرآبادی یا محمد معصوم بن محمد باقر، متوفی بعد از ۱۰۸۷ق باشد)، متوفی قرن ۱۱ق.
 ۲۸. منصور گیلانی (میرمنصور گیلانی)، زنده به سال ۱۰۳۴ق.
 - شاگردان عنوان شده، اما غیرروشن
 - پس از شاگردان تقریباً شناخته شده میرداماد که گذشت، برخی از اسامی افراد نیز در بعضی نوشته‌ها و منابع به عنوان شاگردان میرداماد آمده است^۱، اما مستند یا تبیین مشخصی برای آن‌ها ارائه نشده است، تا این انتساب‌ها به روشنی دیده گردند. برخی از این اسامی عنوان شده عبارت‌اند از:
 ۲۹. ابوالفتح گیلانی (؟ شناخته نشد. اگر منظور ابوالفتح گیلانی متوفی ۹۹۷ق باشد، ترجمه او با زمان تولد میرداماد در ۹۷۰ق، ناهماهنگ است. شاید، ابوالفتح میرمیران بن ابوالقاسم فندرسکی استرآبادی، زنده به سال ۱۰۶۵ق باشد).
 ۳۰. حسین خوانساری (آقا حسین خوانساری یا حسین بن جمال‌الدین محمد خوانساری، معروف به محقق خوانساری)، متوفی ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ق.
 ۳۱. رجبعلی تبریزی (ملا رجبعلی تبریزی)، متوفی ۱۰۸۰ق.
 ۳۲. عبدالرزاق لاهیجی (ملا عبدالرزاق لاهیجی، متخلص به فیاض)، متوفی ۱۰۷۲ق.
 ۳۳. عبدالغفور شاه مرتضی کاشانی (برادر ملا محسن فیض کاشان)، متوفی ۱۰۷۱ق.
 ۳۴. فضل‌الله استرآبادی (سید امیر فضل‌الله استرآبادی)، ۲.
 ۳۵. محسن شاه مرتضی کاشانی (محسن فیض کاشان، معرف به ملا محسن فیض کاشانی)، متوفی ۱۰۹۱ق.
 ۳۶. محمد شاه مرتضی کاشانی (ملا محمد مؤمن، برادر ملا محسن فیض کاشانی)، متوفی ۱۰۶۰ق.
 ۳۷. محمدتقی استرآبادی (محمدتقی بن عبدالوهاب استرآبادی)، ۳.
 ۳۸. محمدحسین چلبی (حلبی)، ظاهراً زنده در حدود ۱۰۴۰ق (و شاید محمدحسین چلبی اصفهانی، از شعراء و خیرین اصفهان باشد و شاید با محمدرضا چلبی اصفهانی خلط شده است).
 ۳۹. نظام‌الدین احمد دشتکی (نظاما احمد یا میر نظام‌الدین احمد بن ابراهیم دشتکی شیرازی)، ظاهراً متوفی ۱۰۱۵ق.
-
۱. به عنوان نمونه نک: (جهان بخش، ۱۳۸۹: ۴۷-۴۹؛ ولایتی، ۱۳۹۱: سراسرمتن)
 ۲. در الذریعه آمده است: «آیات الاحکام تألیف المقدس الاردبیلی ... الحاشیه علیها للسید الامیر فضل الله الاسترآبادی تلمیذ المیر الداماد، قال سیدنا الحسن فی تکملة الأمل أنها مشتملة علی تحقیقات حسنة.» (تهرانی، ۱۴۰۳: ۹/۶، ۱۰۳) نک: حاشیه سید میر فضل‌الله استرآبادی بر زبدة البیان، از شاگردان مقدس اردبیلی یا میرداماد.
 ۳. شخصیتی با عنوان «ابوجعفر محمدتقی بن عبدالوهاب بن حسین بن سعدالله بن حسین استرآبادی مشهدی» شناخته شد که متوفی ۱۰۵۷ق یا ۱۱۱۰ق است و ظاهراً به سال ۱۰۳۷ق متولد شده، بنابراین نمی‌تواند شاگرد میرداماد (متوفی ۱۰۴۰ق) باشد. همچنین، شخصیتی با عنوان سید محمدتقی بن عبدالوهاب بن حسین بن سعدالله بن حسین صاحب شرح فصوص فارابی وجود دارد که لازم است ترجمه آن‌ها و این همانیشان بررسی گردند. (نک: استرآبادی، ۱۳۸۵: صفحه دوازده)
 ۴. بعید نیست این اسم، به واسطه خلط با نام نظام‌الدین احمد گیلانی، در برخی منابع درج شده باشد.

۴۰. نظام‌الدین احمد جیلی، ؟ شناخته نشد (شاید همان نظام‌الدین احمد گیلانی، یا تحریف یافته نام نظام‌الدین احمد بن زین‌العابدین حسینی عاملی باشد که ذکر آن‌ها قبلاً گذشت. همچنین لازم است تا ترجمه نظام‌الدین احمد بن عبدالحی شریف، بررسی گردد).

شاگردان ناشناخته

میرداماد سالیان زیادی در چند شهر محل اقامت خود (مخصوصاً در قزوین و اصفهان)، تدریس معقول و منقول داشته و همچنین آثار و کتب مختلفی را (همچون آثار خودش: *قبسات*، *الأفق المبین*، *ایماضات*، *تقدیسات*؛ نک: میرداماد، ۱۳۷۴: ۹۳) تدریس نموده است. بنابراین، شاگردانش محدود به این افراد اندک ذکر شده نیست و بسیاری از آنان ناشناخته مانده‌اند. از جمله افرادی که به نظر می‌رسد شاگرد میرداماد بوده است، شیخ محمد خاتون عاملی (متوفی ۱۰۵۹ق) است. که لازم است وضعیت و نسبت او با میرداماد مورد بررسی و تأمل قرار گیرد.

محمد بن علی خاتون عاملی و شاگردی میرداماد

شیخ محمد خاتون (متوفی ۱۰۵۹ق)، مشتهر به ابن خاتون عاملی، از خاندان مشهور آل خاتون است که به ایران و هند مهاجرت داشتند. او، خواهرزاده شیخ بهایی (متوفی ۱۰۳۰ یا ۱۰۳۱ق) بوده و تقریظ و اجازه‌ای از او بر ترجمه و شرح *اربعین* خود دارد. برخی از شواهد و هماهنگی‌ها، گویای این مطلب است که ظاهراً شیخ محمد خاتون (پیشوای حکومت عبدالله قطب‌شاه در جنوب هند)، از زمره شاگردان میرداماد بوده است که اکنون به برخی از این قرائن و شواهد می‌پردازیم.

وجود آثار میرداماد و شاگردانش در کتابخانه خاتون

برخی از شواهد و قرائن به‌تنهایی نمی‌توانند شاهی قوی بر مطلبی باشند، ولی توجه به آن‌ها در کنار قرائن و شواهد دیگر، می‌تواند پشتیبان و به سود مسئله موردنظر ما باشند. به‌عنوان مثال، وجود برخی از آثار میرداماد و شاگردانش در کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون، از این دست شواهد و قرائن محسوب می‌شوند.

نسخه‌های خطی برخی از آثار میرداماد در کتابخانه شخصی ابن خاتون

چند نسخه خطی از میرداماد در میان نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون (که اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد هستند) مشاهده می‌شوند که برخی از آن‌ها (مثلاً *تفسیر اخلاص*) ظاهراً به دستخط میرداماد است (نک: استادی، ۱۴۰۳الف: سراسر متن). برخی از این آثار که یافته شدند، عبارت‌اند از:

الصرط المستقیم: کتابخانه آستان قدس رضوی، کد دستیابی: ۷۸۶. کتاب فلسفی به زبان عربی است از میرداماد در توضیح ارتباط و سنخیت بین حادث و قدیم یا به تعبیر دیگر، نامتناهی و متناهی، یا خدا و جهان که به درخواست شاگردان و قبل از ۱۰۲۵ق تألیف و ظاهراً به شاه‌عباس اول صفوی (متوفی ۱۰۳۸ق) اهدا شده است.

الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیة: کتابخانه آستان قدس رضوی، کد دستیابی: ۳۶۳۶. کتابی است به زبان عربی در موضوع حدیث و درایه، اثر میرداماد. این تصنیف، گزارشی و شرحی است بر بخشی از کتاب *کافی* کلینی (متوفی ۳۲۹ق). درواقع، مؤلف قصد داشت شرحی بر احادیث *الکافی* کلینی بنویسد. ابتدا توضیحی بر خطبه کافی نوشته و سپس ۳۹ راسحه که درباره مسائل درایه الحدیث، ترجمه برخی راویان و آخرین آن‌ها درباره برخی مباحث اصول فقه است را آورده و سپس به شرح برخی کتاب‌ها از جمله *عقل و جهل* و توحید پرداخته، اما این تألیف، همانند بیشتر آثار میرداماد، ناتمام مانده است.

تفسیر سورة الاخلاص یا شرح حدیث تمثیل امیرالمؤمنین (ع): کتابخانه آستان قدس رضوی، کد دستیابی: ۲۰۲۶ (تصویر ۱). رساله کوتاهی است به زبان عربی در موضوع تفسیر، اثر میرداماد. تفسیر عرفانی - فلسفی مختصری است بر سوره «قل هو الله احد» و در شرح و توضیح احادیث وارده از شیعه و سنی در تشبیه و تمثیل حضرت امیرالمؤمنین (ع) به سوره توحید است.

اعضالات العوینصات فی فنون العلوم و الصناعات: کتابخانه آستان قدس رضوی، کد دستیابی: ۵۵۳۳. کتابی است چند دانشی به زبان عربی، اثر میرداماد. این رساله، شامل پاسخ به بیست مسئله مشکل است که از علومی متفاوت برگزیده شده‌اند و احتمالاً این مطالب رساله، پاسخ‌هایی از سؤالات شیخ محمد خاتون عاملی (متوفی ۱۰۵۹ق) است که در آغاز رساله نیز به نام او اشاره شده است. (نک: استادی، ۱۴۰۳ الف: سراسر متن)

تصویر ۱: یک برگ از نسخه تفسیر سوره الاخلاص یا شرح حدیث تمثیل امیرالمؤمنین (ع)، ظاهراً به خط میرداماد

ارتباط نسخه‌های خطی برخی از آثار شاگردان میرداماد با ابن خاتون

همچنین، چند نسخه خطی از شاگردان میرداماد نیز در میان نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون و نیز نسخ خطی تملکی ابن خاتون در کتابخانه‌های دیگر مشاهده می‌شود که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. میر سید احمد عاملی (متوفی ۱۰۵۴-۱۰۶۰ق)، داماد و پسرخاله میرداماد. دو اثر از وی در میان نسخ خطی کتابخانه شخصی ابن خاتون وجود دارد:

بیان الحق و تبیان الصدق: کتابخانه آستان قدس رضوی، کد دستیابی: ۲۲۵۹. رساله‌ای است در بیان انواع وقف و اقسام موقوف علیهم و بیان حکم وقف با انقراض موقوف علیهم. در یک مقدمه و یک بیان در پاسخ پرسش مولانا علی نقی از شیراز درباره لعن بر ابوحنیفه و نمازی که او ساخته است.

کشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان: به تاریخ ۱۰۲۳ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، کد دستیابی: ۲۲۲. (شیخ محمد خاتون آن را در ۱۰۳۶ق از ورثه میر محمد مؤمن استرآبادی خریده است). حاشیه و شرحی است با عنوان «قال، اقول» بر تقویم الایمان میرداماد که شرح آن از احمد بن زین العابدین علوی عاملی، شاگرد و داماد میرداماد است.

۲. نظام الدین احمد گیلانی مشهور به فلک یا حکیم الملک. مجموعه (نجاسه المنی و الدم): کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی: ۱۰۰۷۰. (در برگ هفتم نسخه، یادداشت ملکیت نسخه برای ابن خاتون با تاریخ ذی القعدة سنة ۱۰۰۱ در مکان قزوین آمده است).

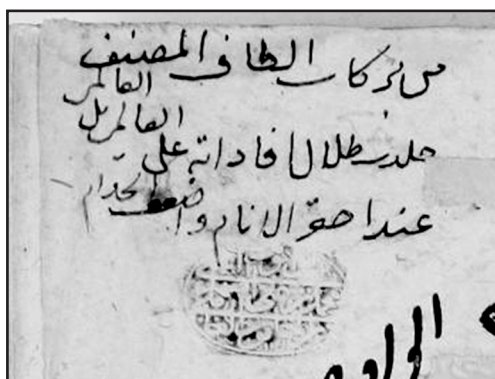
مجموعه (نامه نظام الدین احمد گیلانی به فرزندان و نیز رساله در خواص اهلبله): کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی: ۵۱۳۸.

۳. حکیم زلالی خوانساری: مجموعه (محمود و ایاز، ص ۷۷ پ- ۷۹ ر). کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی: ۱۳۹۳۴ (نک: استادی، ۱۴۰۲: ی ۱۵، سراسر متن).

شواهد و داده‌های نسخ کتابخانه ابن خاتون

برخی قرائن و شواهد در بعضی از نسخه‌های خطی یافت شد که به نوعی، ارتباط و شاگردی شیخ محمد خاتون در محضر میرداماد را نشان می‌دهند. به عنوان نمونه:

۱. در برگ عطف نسخه کتاب الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیة (کد دستیابی: ۳۶۳۶، کتابخانه آستان قدس رضوی) که نسخه تصحیح و مقابله شده و معلق به حواشی میرداماد است، یادداشتی از شیخ محمد بن علی بن خاتون عاملی با عبارت ذیل وجود دارد که نشان از شاگردی ابن خاتون دارد: «من بركات الطاف المصنف خلدت ظلال افادته علی العالمین بل العالمین (کذا) عند احقر الانام و اضعف الخدام.» (تصویر ۲)

تصویر ۲: برگ عطف نسخه کتاب الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیة

۲. در مقدمه نسخه رساله اعضالات العویصات فی فنون العلوم و الصناعات (نسخه شماره ۵۵۳۳) با تاریخ ۱۰۲۲ق، که ظاهراً بیست سؤال شیخ محمد خاتون عاملی (متوفی ۱۰۵۹ق) از میرداماد است. این اثر به اشرف آل خاتون یا شرف آل خاتون، اهداء شده و آمده است: «بسم الله الرحمن الرحیم بعد الحمد لله و الصلاة علی عباده المصطفین فیا ولدی الروحانی ویا حبیبی العقلانی یا شرف الخاتون ویا من هو بقریحته الشاهقة الملکوتیة لكل علم غامض قانون رفاک الله إلی

قصبا المعارج فی النشاطین ولقاء نضرة العیش علی قصوی المدارج فی العالمین اتحرأقر الله أعیننا بمشاهدة جمالك وسقانا كأسا دهاقا من رحيق وصالک لا تلهین سرك اللطیف عن التدبیر فی هذه الاعضالات العویصة التي كسائر نظائرھا من العویصات الداهية الشاجية والمعضلات الساحية الساطبة فی فنون العلوم وافانین الصناعات كان فل وقدتها وحل عقدتها امرأ مرهونا فی الاعصار والدهور بزمنا وشینا مضمونا للأفهام والعقول من قبلنا والله سبحانه قد یسرفا للفصیة عنها والقول الفصل فیها بجمیل منه واکرامه وجزیل فضله وانعامه ذلك فضل الله یؤتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم [...]».

در این مقدمه رساله، عبارت «[...] ولدی الروحانی و یا حبیبی العقلانی یا شرف الخاتون [...]» می تواند گویای وضعیّت شاگردی شیخ محمد خاتون نزد میرداماد باشد^۱، همان طور که در اجازه نامه های متعددی از علما، این چنین عبارات، همچون «ولدی الروحانی» برای شاگردان به کار رفته است^۲. مشابه این عبارت در اجازه نامه ای از میرداماد به شاگرد دیگرش، شیخ محمد گنابادی، به کار رفته است: «[...] و الملکات الملکوتیة الصدیق الروحانی و الخلیل العقلانی شمساً للإفادة و الحق و الحقیقة شیخ محمدا الجنابادی ادام الله تعالی [...]» (نک: میرداماد، ۱۰۲۱: نسخه شماره ۲۲، برگ اول).

شواهد و داده های نسخ خطی کتابخانه های دیگر

برخی یادداشت ها و حاشیه های نسخ خطی موجود در کتابخانه های غیر از کتابخانه ابن خاتون نیز می تواند ما را در بررسی وضعیّت شاگردی شیخ محمد خاتون در محضر میرداماد، همراهی نماید. به عنوان نمونه، مجموعه ای ۶۶ صفحه ای (۳۴ ورق) با عنوان رسایل و با تاریخ ۱۰۲۰ق در کتابخانه ملک با شماره ۶۹۵ فهرست شده است که این مجموعه شامل سه رساله: ۱. فضیلة سورة التوحید (۱/۶۹۵)، ۲. الاعضالات (۲/۶۹۵)، ۳. الصراط المستقیم (۳/۶۹۵) است. در ابتدای این نسخه و در برگ اول آن، سه یادداشت وجود دارد. یک یادداشت تملک متأخر از عبدالعظیم بن عبدالعظیم بیگدلی که در پایین صفحه آمده است و دو یادداشت مهم که در بالا و وسط صفحه درج شده اند. در یادداشت اول آمده است: «تحفه حضرت حقایق و معارف آگاه شیخ الاسلامی شرف آل خاتون شمساً محمد سلّمه الله تعالی و ابقاه». در یادداشت وسط که ظاهراً به خط میرداماد است، آمده است: «قد جعلته تحفة لخزانة أفكاره و مطرحاً لأشعة أنوار أنظاره لازال مهبطاً للأنوار القدسیّة و مصباً للأمطار الفیضیّة. و کتب بیمنه الفانیة الجانیة الفقیر إلى الله سبحانه، محمد باقر الداماد الحسینی ختم الله له فی نشأته بالحسني». این دو یادداشت، گویای ارتباط شیخ محمد خاتون و میرداماد است و احیاناً می تواند نشان از شاگردی او در محضر میرداماد داشته باشد، مخصوصاً که بعید نیست که اصل نسخه توسط شاگردان میرداماد، همانند علی دوست بن محمد^۳ یا ابوالفتح گیلانی و مانند آن، نگارش یافته باشد.

۱. تفتن به این اشاره را مدیون توجه فاضل گرامی حسین نجفی هستم.

۲. همانند: «[...] وبعد، فقد استجازنی الولد الروحانی، قرة عینی وثمره فؤادی السید عبد الرسول [...]»، «[...] وبعد، فقد استجازنی العالم الفاضل الكامل الأکرم الأمجد الولد الروحانی السید علی بن محمد علی الحسنی الحسینی الشهیر بالطباطبائی الأصفهانی [...]»، «[...] وبعد، فقد استجازنی العالم الفاضل الجلیل الكامل مولانا الأکرم الأمجد الولد الروحانی السید محمد باقر بن السید محمد نقی الشفتی الجیلانی [...]»، «[...] وبعد، فإن ولدی الروحانی، العالم الربّانی، والعامل الصمدانی، النحریر الفاضل، الفقیه الكامل، الموفق المسدّد، المؤید بتأيید الله الصمد، حبیب الله بن المرحوم المغفور علامه زمانه علی مدد [...]».

۳. ظاهراً علی بن محمد یا علی دوست بن محمد، کاتب عده ای از آثار و رسایل میرداماد در حدود ۱۰۲۰ق و بعد از آن بوده است. به عنوان نمونه، نسخه مجموعه ای با عنوان رسائل در کتابخانه دانشگاه تهران با شماره ۱۸۳۸ وجود دارد که شامل سه اثر: ۱. شرعة التسمیة فی النهی عن التسمیة، ۲. تفسیر سوره الاخلاص، ۳. التصحیحات و التقویات از میرداماد است که در فهرست کتابخانه، کاتب آن علی دوست بن محمد (شاگرد میرداماد) ثبت شده است. آقابزرگ تهرانی نیز در معرفی اثر فضل سورة التوحید نوشته است: «للمیر محمد باقر الداماد، نسخه شایعة منها فی (دانشگاه: ۱۸۳۷/۳) بخط أبو الفتح گیلانی [...] و یوجد منها نسخه أخرى فی (دانشگاه: ۱۸۳۸/۲) ایضاً فی مجموعة من رسائل المؤلف بخط علی دوست بن محمد تلمیذ المیر الداماد راجع فهرسها ۸: ۴۳۲ و ۴۳۶». (نک: تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۶۷/۱۶-۲۶۸)

با توجه به حاشیه نسخه کتاب نقد المحصل (نک: طوسی، قرن ۷: ظهر نسخه)، میرداماد ۱۰۰۲ق در اصفهان بوده است.^۱ البته ممکن است این حضور به صورت موقتی و در اردوگاه شاهی بوده باشد و هنوز اقامت مستقر و ممتدش در اصفهان شروع نشده باشد (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۵۹۲/۱)، اما به نظر می‌رسد که وقتی در ۱۰۰۶ق، پایتخت حکومت صفویه از شهر قزوین به اصفهان منتقل شد، اقامت دائمی میرداماد در اصفهان نیز صورت گرفته باشد و این اقامت تا زمان وفاتش (۱۰۴۰ق یا ۱۰۴۱ق) ادامه داشته است. با توجه به آنچه بیان شد، به صورت خلاصه، به نظر می‌رسد که میرداماد از کودکی تا حدود جوانی (حدود ۹۵۵-۹۸۸ق) در خراسان (مشهد و هرات) و به دوران جوانی (حدود ۱۰۰۶ق) در قزوین و به دوره میان‌سالی تا پیری و وفات، در اصفهان به سر می‌برده است. از سوی دیگر، شیخ محمد خاتون (متوفی ۱۰۵۹ق) نیز در همین دوران در این شهرها (مشهد، قزوین و اصفهان) سکونت یا اقامت داشته است.

مشهد: آل خاتون، خاندان بزرگی با اصالت جبل عاملی هستند که علمای متعددی به آن منسوب هستند (نک: امین‌عاملی، ۱۴۰۳: ۱۲۵/۲) و عده‌ای از ایشان همانند محقق کرکی (متوفی ۹۴۰ق) در قرن دهم هجری، با دعوت شاهان صفوی به ایران مهاجرت نمودند. (نک: مهاجر، ۱۴۱۰: سراسر متن؛ همچنین نک: سفیان، ۱۹۸۳: ۵۴-۵۵؛ مروّث، ۱۹۸۷: ۳۷-۴۴؛ درویش، ۱۹۹۳: ۳۲-۳۳) از جمله ایشان، «محمد بن علی بن احمد بن علی (نعمه الله) بن خاتون»، پدر شیخ محمد خاتون است که در مشهد رضوی سکنی گزید. بنابراین، ظاهراً شیخ محمد خاتون، متولد مشهد است و در دوران کودکی و نوجوانی تا حدود ۹۸۶-۹۸۷ق (که از بکان به خراسان حمله نموده‌اند) در مشهد سکونت داشته است.

قزوین: طبق برخی اسناد، شیخ محمد خاتون در زمانی که شهر قزوین پایتخت صفویه بود، در آنجا به سر می‌برده است. به عنوان نمونه در برگ هفتم از نسخه خطی مجموعه (التکلیفیه و آثار دیگر) اثر شهید اول (متوفی ۷۸۶ق) با کد دستیابی: ۱۰۰۷۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (که از نسخ تملکی شیخ محمد خاتون است) آمده است: «قد تشرفت بتملیکه فی اواسط شهر ذی القعدة الحرام فی محروست قزوین سنة ۱۰۰۱ احدى و الف من الهجرة و انا العبد محمد بن علی الشهير بابن خاتون العاملی.» (همچنین، نک: استادی، ۱۴۰۲: ۱۵، سراسر متن)

اصفهان: علامی فهمی شیخ محمد خاتون در دو مرحله در ایران حضور داشته است. مرحله اول (در مشهد و قزوین) از زمان تولد تا حدود ۱۰۰۹ق که به حیدرآباد هند مهاجرت نموده است. مرحله دوم، در میان سال‌های ۱۰۲۰ق تا ۱۰۲۲ق و نیز ۱۰۲۴ق تا ۱۰۲۹ق که در اصفهان اقامت داشته است. (نک: ابن طیفور، بی‌تا: ۲۲۳) به عنوان نمونه: ۱. در نسخه خطی لباب الانساب و القاب الاعقاب یا نهاية الانساب اثر علی بن زید بیهقی (متوفی ۵۶۵ق) با شماره ۵۷۴۰، یادداشت تملک محمد بن علی ابن خاتون عاملی نوشته شده در شهر اصفهان و به سال ۱۰۲۸ق وجود دارد. ۲. در ظهر ورق اول نسخه لوامع البینات فی شرح الاسماء و الصفات اثر محمد بن عمر فخر رازی (متوفی ۶۰۶ق) با شماره ۶۲۳۰، کتابخانه آستان قدس رضوی، یادداشت تملک محمد بن خاتون عاملی به تاریخ رمضان ۱۰۲۷ق به این شرح درج شده است: «انتقل الی اقل العباد و احقرهم محمد الشهير بابن خاتون العاملی عفی عنه باصفهان فی آخر شهر سنه ۱۰۲۷». ۳. در تقریظ شیخ بهایی به سال ۱۰۲۲ق یا ۱۰۲۷ق، برای شرح اربعین ابن خاتون نیز (به نقل از اعیان الشیعه) آمده است: «بسم الله الرحمن الرحیم أیها الفاضل العالم الأملعی زبدة الفضلاء العظام و خلاصة الاجلاء الكرام و سلالۃ الأصفیاء الفخام و نتیجة العلماء الأعلام أحسنت أحسنت فی توضیح المبانی و تنقیح المعانی بعبارات أصفی من الزلال و ألطف من السحر الحلال كاشفة للثام عن حور مقصورات فی الخیام و رافعة للنقاب عن وجوه الكواكب الأتراب ألفاظها تزی بالدرر الغوالی و تكسر قيمة

۱. در برگ ظهر نسخه نقد المحصل یادداشتی به خط و مهر میرداماد با این عبارت درج شده است: «هو هو ولا سواه لقد ساقه قاید التوفیق إلى نوبة احوج الخلق إلى الرب الغنی محمد بن محمد المدعو بباقر داماد الحسینی رقه الله من الوجود العلمی إلى الشهود العینی کتب فی عام ۱۰۰۲ من الهجرة و الحمد لاهب العقل و مفیض الخیر [تصویر مهر دایره میرداماد]». در کنار یادداشت و عمود بر آن نوشته شده است: «بمحروسته اصفهان حمیت عن طوارق الحدثان».

الجواهر الغوالی قد جمعت من المزايا ما سلم برهان السلم عدم حصرها وإحصائها ونطق برهان التطبيق بالعجز عن إثبات انقطاعها وانتهائها حتى صار أكثر الكتب المتداولة والزبر المتناولة تتمنى أن تعرى عن الملابس العربية وتتحلى في الحلل الفارسية فشكر الله مساعيك وأدام معاليك فقد كشفت الأستار عن ابكار الأفكار على نهج قريب تهش إليه الطباع ونمط غريب يكاد يدخل القلوب قبل الاسماع وليس هذا عجيباً من فطنتك الوقادة وفطرتك النقادة وطبيعتك الألمعية وسجيتك اللوذية لأنك عنصر دوحة العلم والكمال وثمرة شجرة الفضل والافضال. كتب هذه الأحرف مؤلف الكتاب أقل العباد محمد المشهور ببهاء الدين العاملي تجاوز الله عن سيئاته في شهر شوال ختم بالسعادة والاقبال سنة ۱۰۲۲ حامدا مصليا مستغفرا [ظاهراً تاريخ ۱۰۲۷ ق صحیح است]. (الأمين العاملي، ۱۴۰۳: ۱۰/۱۰)

بنابراین، از نظر زمانی و مکانی و نیز حضور و اقامت، وضعیت ترجمه ابن خاتون و میرداماد، دارای هماهنگی می باشند و همچنین از جهت سن و سال شاگردی و استادی نیز، وضعیت آنان قابل قبول است و به نظر می رسد که سن میرداماد (متوفی ۱۰۴۰ ق) به عنوان استاد، حدوداً ده سال یا بیش از آن، از شیخ محمد خاتون (متوفی ۱۰۵۹ ق) بزرگ تر بوده است.

شرح حال اجمالی محمد بن علی خاتون عاملی

محمد بن علی بن احمد بن علی (نعمه الله) بن خاتون (متوفی ۱۰۵۹ ق)، مشتهر به ابن خاتون عاملی، از خاندان مشهور آل خاتون در جبل عامل لبنان هستند (کریمیان، ۱۳۹۳: ۱۴؛ سلماسی، ۱۳۹۹: ۳) که به ایران و هند مهاجرت نموده اند (مهاجر، ۱۴۱۰ ق: سراسر متن). ابن خاتون از شاگردان میر محمد مؤمن استرآبادی (متوفی ۱۰۳۴ ق) در هند و نیز دایی خود، شیخ بهایی (متوفی ۱۰۳۰ ق یا ۱۰۳۱ ق) در ایران بود و تألیفات متعددی دارد (استادی، ۱۴۰۲: ۵؛ سراسر متن) که تقریظ و اجازه ای از شیخ بهایی بر ترجمه اربعین بهایی او، قابل توجه است. (به عنوان نمونه نک: خاتون عاملی، ۱۰۳۷: برگ آخر) علامی فهامی شیخ محمد خاتون، فقیه، عالم ذی فنون، شاعر و از همه مهم تر، حدود بیست سال پیشوا یا به تعبیر دیگر، صدراعظم دولت سلطان عبدالله قطب شاه (حکومت ۱۰۳۵-۱۰۸۳ ق) در جنوب هند بود. (نک: صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱: سراسر متن؛ ابن طیفور، بی تا: ۲۲۲-۲۲۵) ابن خاتون، حوزه درسی مهمی در حیدرآباد هند داشت و شاگردان متعددی را پرورش داد (به عنوان نمونه، نک: استادی، ۱۴۰۲: ط، سراسر متن) که از جمله مهم ترین آنان، میرزا محمد بن شرف الدین موسوی جزائری حسینی (قرن ۱۱ ق) صاحب اثر مفصل جوامع الکلام فی دعائم الاسلام، استاد علامه مجلسی است. (والا زاده، ۱۳۸۳: سراسر متن)

ابن خاتون در ۱۰۵۸ ق تصمیم به سفر حج می گیرد و با اجازه از سلطان عبدالله قطب شاه، سفر حج را آغاز نمود، اما حدود پنج جمادی الاول ۱۰۵۹ ق قبل از رسیدن به عربستان، به میانه راه و در بندر مخایمن درگذشت. (استادی، ۱۴۰۲: ۱۱، سراسر متن) عبدالله قطب شاه، ماترک و ارثیه شیخ محمد خاتون را که نسخ خطی کتابخانه محمد خاتون نیز در آن ها بود را از هندوستان به ایران فرستاد. (نک: علامه فلسفی، ۱۳۸۶: ۶۵؛ نصرآبادی اصفهانی، ۱۳۱۷: ۱۵۹-۱۶۰)

نتیجه

از طریق چندین منبع و نیز اجازه نامه ها، اسامی ۴۰ تن از شاگردان میرداماد احصاء و معرفی شد که حدود ۱۲ نفر از این عناوین، شناخته شده نیستند و به نظر می رسد که شاگردی آنان نزد میرداماد مسجل نیست و ترجمه و نوع تعاملشان با میرداماد دقیقاً روشن نیست. از سوی دیگر، بعضی از شواهد و هماهنگی ها، گویای این مطلب است که ظاهراً شیخ محمد خاتون (متوفی ۱۰۵۹ ق)، از زمره شاگردان میرداماد بوده است. برخی از این قرائن و شواهد عبارت اند از: ۱. وجود آثار میرداماد و شاگردانش در کتابخانه خاتون. ۲. برخی یادداشت ها و مطالب در بعضی از نسخه های خطی یافت شد که به نوعی، ارتباط و شاگردی شیخ محمد خاتون در محضر میرداماد را نشان می دهند. ۳. زمان و مکان حضور و اقامت

ابن خاتون در مشهد، قزوین و اصفهان، با دوره اقامت و زندگی میرداماد در این شهرها هماهنگ هستند. علامی فهمی شیخ محمد خاتون، مشتبه به ابن خاتون عاملی، از خاندان مشهور آل خاتون است که به ایران و هند مهاجرت نمود. او خواهرزاده شیخ بهایی بود و تقریظ و اجازه‌ای از او بر ترجمه و شرح اربعین خود دارد. ابن خاتون، عالم ذی فنون، فقیه، شاعر و از همه مهم‌تر، حدود بیست سال پیشوا یا به تعبیر دیگر، صدراعظم دولت سلطان عبدالله قطب‌شاه در جنوب هند بود که حوزه درسی مهمی در حیدرآباد هند داشت و شاگردان متعددی را پرورش داد.

منابع

- ابن طیفور. (بی تا). *حدائق السلاطین*. تصحیح شریف النساء انصاری. دهلی: چاپ نعمانی پریس.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۲ق). شرح حال و آثار محمدعلی کربلایی مؤلف کتاب کشف الایات قطب شاهی. مخطوط. قم: کتابخانه رضا استادی.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۲ی ۱۱). بررسی تاریخ وفات شیخ محمد خاتون. مخطوط. قم: کتابخانه رضا استادی.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۲ی ۵). آثار و تألیفات شیخ محمد خاتون عاملی. مخطوط. قم: کتابخانه رضا استادی.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۲ی ۸). فهرست نسخ خطی وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به آستان قدس رضوی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۲ی ۱۵). «معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون عاملی (فقیه اعظم جنوب هند)، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی». پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی. (شماره ۲۰)، ۱-۴۰.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۳الف). معرفی چند نسخه خطی از آثار میرداماد در کتابخانه شخصی ابن خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق). رساله مخطوط. قم: کتابخانه رضا استادی.
- استرآبادی، محمدتقی. (۱۳۸۵). شرح فصوص الحکمه. تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل.
- امین عاملی، سید محسن. (۱۴۰۳ق). *اعیان الشیعه*. بیروت: دارالتعارف.
- اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد بن محمد. (۱۳۸۹). *عرفات العاشقین و عرصات العارفین*. (آ-الف: جلد ۱). تحقیق محمد قهرمان. تهران: میراث مکتوب.
- بی نام. (قرن ۱۱). مجموعه (جنگ شعر و ...). مخطوط. تهران: کتابخانه مجلس. شماره نسخه ۱۳۹۳۴.
- بیهقی، علی بن زید. (قرن ۹). *لباب الانساب و القاب الاعقاب*. مخطوط. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۵۷۴۰.
- تهرانی، آقابزرگ. (۱۴۰۳ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء.
- تهرانی، آقابزرگ. (بی تا). *طبقات اعلام الشیعه*. تحقیق علینقی منزوی. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- جهان بخش، جویا. (۱۳۸۹). معلم ثالث (زندگینامه میرداماد). تهران: اساطیر.
- حسینی استرآبادی (میرداماد)، سید محمدباقر بن محمد. (۱۰۲۰ق). رسائل (مجموعه شامل سه رساله: ۱. فضیلة سورة التوحید، ۲. ۱/۶۹۵. ۳. ۲/۶۹۵. ۳. الصراط المستقیم، ۳/۶۹۵). مخطوط. تهران: کتابخانه ملک. شماره نسخه ۶۹۵.
- حسینی استرآبادی (میرداماد)، سید محمدباقر بن محمد. (۱۰۲۱ق). *شرعة التسمیة*. مخطوط. نجف: کتابخانه آیت الله حکیم. شماره نسخه ۲۲.
- حسینی استرآبادی (میرداماد)، سید محمدباقر بن محمد. (۱۰۲۲ق). *اعضالات العویصات فی فنون العلوم و*

- الصناعات. مخطوط. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۵۵۳۳.
- حسینی استرآبادی (میرداماد)، سید محمدباقر بن محمد. (۱۳۷۴). *نبراس الضیاء و تسواء السواء فی شرح باب البداء و اثبات جدوی الدعاء*. محقق حامد ناجی اصفهانی. قم و تهران: هجرت و میراث مکتوب.
 - حسینی استرآبادی (میرداماد)، میر محمدباقر بن محمد. (قبل از ۱۰۵۹ق). *الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیة*. مخطوط. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۳۶۳۶.
 - خاتون عاملی، محمد. (۱۰۳۷ق). *ترجمه قطب شاهی (ترجمه اربعین شیخ بهایی)*. مخطوط. تهران: کتابخانه مجلس. شماره نسخه ۳۳۴س.
 - خاتون عاملی، محمد بن علی. (قرن ۱۱). *مجموعه (سواد اعظم، شامل بیش از ۱۵۵ اثر)*. مخطوط. تهران: کتابخانه مجلس. شماره نسخه ۵۱۳۸.
 - درویش، علی. (۱۹۹۳م). *جبل عامل بین سالهای ۱۵۱۶-۱۶۹۷ میلادی*. بیروت: دارالهادی.
 - رییس زاده، محمد. (۱۳۸۶). *جشن نامه دکتر محسن جهانگیری (رساله: طبقات حکماء متأخرین)*. تهران: هرمس.
 - سفیان، محمد. (۱۹۸۳م). «الاسوس المعرفیة لِسلطة العلما فی جبل عامل». پایان نامه کارشناسی ارشد. لبنان: دانشگاه لبنان.
 - سلماسی، مهدی. (۱۳۹۹). «آل خاتون». *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. ج ۳. تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
 - صاعدی شیرازی، نظام الدین احمد. (۱۹۶۱م). *حدیقة السلاطین قطب شاهی*. حیدرآباد: بی نا.
 - صالحی شهیدی، عبدالحسین. (۱۳۷۲). «مدرسه فلسفی قزوین در عصر صفوی». *حوزه*. (شماره ۵۸)، ۱۶۹-۱۹۲.
 - طوسی، خواجه نصیرالدین. (قرن ۷). *نقد المحصل*. مخطوط. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی. شماره نسخه ۶۵۲۴.
 - عاملی، محمد بن مکی. (۹۴۵ق). *مجموعه (التکلیفیه و آثار دیگر)*. مخطوط. تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۱۰۰۷۰.
 - علامه فلسفی، احمد. (۱۳۸۶). *مکاتبات سلطان عبدالله قطب شاه*. تهران: وزارت امور خارجه.
 - علوی عاملی، احمد بن زین العابدین. (۱۰۲۳ق). *کشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان*. مخطوط. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۲۲.
 - علوی عاملی، احمد بن زین العابدین. (قرن ۱۱). *بیان الحق و تبیان الصدق*. مخطوط. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۲۵۹.
 - فخر رازی، محمد بن عمر. (قبل از ۱۰۲۷ق). *لوامع البینات فی شرح الاسماء و الصفات*. مخطوط. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۶۲۳۰.
 - کاشانی، محمد بن علی تقی الدین. (۱۳۸۶). *خلاصه الاشعار و زبده الافکار*. (بخش اصفهان). تحقیق محمدحسین نصیری کهنمویی و عبدالعلی ادیب برومند. تهران: میراث مکتوب.
 - کریمیان، لیلی. (۱۳۹۳). «آل خاتون». *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۱۴. تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
 - مروت، علی. (۱۹۸۷م). *التشیع بین جبل عامل و ایران*. لندن: ریاض رئیس.
 - مقدم، محمدباقر. (۱۳۹۲). *اثرآفرینان استرآباد و جرجان (استان گلستان)*. تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر.
 - منشی، اسکندر. (۱۳۸۲ق). *تاریخ عالم آرای عباسی*. تحقیق ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
 - مهاجر، جعفر. (۱۴۱۰ق). *الهجرة العالمية إلى ایران فی العصر الصفوی (اسبابها التاریخیة و نتائجها الثقافیة و السیاسیة)*. بیروت: دارالروضة.

- موسوی بهبهانی، سید علی. (۱۳۴۹). «میرداماد، فلسفه و شرح حال و نقد آثار او». مقالات و بررسی‌ها. (شماره ۳-۴)، ۵۹-۱۸.
- میرخندان، سید حمید. (۱۳۷۳). «زندگی نامه مرحوم میرداماد». مشکوه. (شماره ۴۳)، ۹۲-۱۲۰.
- نصرآبادی اصفهانی، محمد طاهر. (۱۳۱۷). تذکره نصرآبادی. تهران: ارمغان.
- والا زاده، ابوالفضل؛ حافظیان، ابوالفضل. (۱۳۸۳ق). «نگاهی به کتاب جوامع الکلام فی دعائم الاسلام». سفینه. (شماره ۳)، ۱۱۵-۱۳۳.
- ولایتی، علی اکبر. (۱۳۹۱). میرداماد. تهران: امیرکبیر.

References

- Ibn Tayfūr. (n.d.). Ḥadā'iq al-Salāṭīn. Edited by Sharīf al-Nisā' Anṣārī. Delhi: Nu'mānī Press.
- Ustādī, Kāzim. (2023). Sharḥ-e Ḥāl va Āthār-e Muḥammad 'Alī Karbalā'ī, Mu'allif-e Kitāb-e Kashf al-Āyāt-e Quṭb Shāhī. Manuscript. Qom: Riḍā Ustādī Library.
- Ustādī, Kāzim. (2023). Barrasī-ye Tārīkh-e Vafāt-e Shaykh Muḥammad Khātūn. Manuscript. Qom: Riḍā Ustādī Library.
- Ustādī, Kāzim. (2023). Āthār va Tālīfāt-e Shaykh Muḥammad Khātūn 'Āmilī. Manuscript. Qom: Riḍā Ustādī Library.
- Ustādī, Kāzim. (2023). Fihrišt-e Nuskah-hā-ye Khaṭṭī-ye Waqfi-ye Asadullāh Mu'min Khātūn 'Āmilī be Āstān-e Quds-e Raḍavī. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Āstān-e Quds-e Raḍavī.
- Ustādī, Kāzim. (2023). "Mu'arriḥ-ye Barkhī az Nuskah-hā-ye Tamallukī-ye Shaykh Muḥammad Khātūn 'Āmilī (Faṭḥ-e A'zam-e Junūb-e Hind), dar Kitābkhāneh-ye Majlis-e Shūrā-ye Islāmī." Pazhūhishnāme-ye Nuskah-shināsī-ye Mutūn-e Naẓm va Nasr-e Fārsī, no. 20, pp. 1-40.
- Ustādī, Kāzim. (2024). Mu'arriḥ-ye Chand Nuskah-ye Khaṭṭī az Āthār-e Mīrdāmād dar Kitābkhāneh-ye Shakhshī-ye Ibn Khātūn 'Āmilī (d. 1059 AH). Manuscript. Qom: Riḍā Ustādī Library.
- Astarābādī, Muḥammad Taqī. (2006). Sharḥ-e Fuṣūṣ al-Ḥikam. Edited by Muḥammad Taqī Dānishpazhūh. Tehran: Institute of Islamic Studies, University of Tehran – McGill University.
- Amīn 'Āmilī, Sayyid Muḥsin. (1983). A'yān al-Shī'a. Beirut: Dār al-Ta'aruf.
- Awḥādī Ballyānī, Taqī al-Dīn Muḥammad b. Muḥammad. (2010). 'Arafāt al-'Āshiqīn wa 'Arṣāt al-'Ārifīn (Ā-Alif: Vol. 1). Edited by Muḥammad Qahramān. Tehran: Mīrāth-e Maktūb.
- Anonymous. (11th century AH). Majmū'a (Jang-e Shi'r va ...). Manuscript. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. MS no. 13934.
- Bayhaqī, 'Alī b. Zayd. (9th century AH). Lubāb al-Ansāb wa al-Alqāb al-A'qāb. Manuscript. Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍavī Library. MS no. 5740.
- Ṭihrānī, Āqā Buzurg. (1983). al-Dharī'a ilā Taṣānīf al-Shī'a. Beirut: Dār al-Aḍwā'.
- Ṭihrānī, Āqā Buzurg. (n.d.). Ṭabaqāt A'lām al-Shī'a. Edited by 'Alīnaqī Munzawī. Qom: Ismā'īliyyān Press.
- Jahānbakhsh, Jūyā. (2010). Mu'allim-i Thālith (Zindagīnāme-ye Mīrdāmād). Tehran: Asāṭīr.
- Ḥusaynī Astarābādī (Mīrdāmād), Sayyid Muḥammad Bāqir b. Muḥammad. (1611). Rasā'il (Collection of three treatises: 1. Faḍīlat Sūrat al-Tawḥīd, 695/1; 2. al-I'dālāt, 695/2; 3. al-Ṣirāt al-Mustaḥqīm, 695/3). Manuscript. Tehran: Malek Library. MS no. 695.
- Ḥusaynī Astarābādī (Mīrdāmād), Sayyid Muḥammad Bāqir b. Muḥammad. (1612). Shir'at al-Tasmīya. Manuscript. Najaf: Āyatullāh Ḥakīm Library. MS no. 22.
- Ḥusaynī Astarābādī (Mīrdāmād), Sayyid Muḥammad Bāqir b. Muḥammad. (1613). I'dālāt al-'Awṣāt fī Funūn al-'Ulūm wa al-Ṣanā'āt. Manuscript. Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍavī Library. MS no. 5533.
- Ḥusaynī Astarābādī (Mīrdāmād), Sayyid Muḥammad Bāqir b. Muḥammad. (1995). Nibrās al-Dīyā' wa Taswā' al-Sawā' fī Sharḥ Bāb al-Badā' wa Ithbāt Jadwā al-Du'a'. Edited by Ḥamid Nājī Isfahānī. Qom & Tehran: Hijrat

& Mīrāth-e Maktūb.

- Ḥusaynī Aṣṭarābādī (Mīrdāmād), Mīr Muḥammad Bāqir b. Muḥammad. (before 1649). al-Rawāshīh al-Samāwīya fī Sharḥ Aḥādīth al-Imāmīya. Manuscript. Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍavī Library. MS no. 3636.
- Khātūn 'Āmilī, Muḥammad. (1628). Tarjomeh-ye Quṭb Shāhī (Translation of Shaykh Bahā'ī's Arba'īn). Manuscript. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. MS no. 334s.
- Khātūn 'Āmilī, Muḥammad b. 'Alī. (11th century AH). Majmū'a (Savād-e A'zam, containing over 155 works). Manuscript. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. MS no. 5138.
- Darwīsh, 'Alī. (1993). Jabal 'Āmil bayn Sanawāt 1516–1697 Mīlādī. Beirut: Dār al-Hādī.
- Rāīszādeh, Muḥammad. (2007). Jashnnāmeḥ-ye Duktur Muḥsin Jahāngīrī (Risāla: Ṭabaqāt Ḥukamā' Mutāakh-khīrīn). Tehran: Hermes.
- Sufyān, Muḥammad. (1983). "al-Usus al-Ma'rifiya li-Sulṭat al-'Ulamā' fī Jabal 'Āmil." Master's thesis. Lebanon: Lebanese University.
- Salmāsī, Mahdī. (2020). "Āl Khātūn." Dā'irat al-Ma'ārif-e Buzurg-e Islāmī, vol. 3. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center.
- Šā'idī Shīrāzī, Nīzām al-Dīn Aḥmad. (1961). Ḥadīqat al-Salāfīn Quṭb Shāhī. Hyderabad: n.p.
- Šālīhī Shahīdī, 'Abd al-Ḥusayn. (1993). "Madrash-ye Falsafī-ye Qazvīn dar 'Aṣr-e Šafawī." Ḥawza, no. 58, pp. 169–192.
- Ṭūsī, Khwājah Naṣīr al-Dīn. (13th century AH). Naqd al-Muḥaṣṣal. Manuscript. Qom: Āyatullāh Mar'ashī Library. MS no. 6524.
- 'Āmilī, Muḥammad b. Makkī. (1538). Majmū'a (al-Taklīfiya wa Āthār-e Dīgar). Manuscript. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. MS no. 10070.
- 'Allāmeḥ Falsafī, Aḥmad. (2007). Mukātabāt-e Sulṭān 'Abdullāh Quṭb Shāh. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- 'Alawī 'Āmilī, Aḥmad b. Zayn al-'Ābidīn. (1614). Kashf al-Ḥaqā'iq fī Sharḥ Taqwīm al-Īmān. Manuscript. Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍavī Library. MS no. 222.
- 'Alawī 'Āmilī, Aḥmad b. Zayn al-'Ābidīn. (11th century AH). Bayān al-Ḥaqq wa Tabyān al-Šidq. Manuscript. Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍavī Library. MS no. 2259.
- Fakhr Rāzī, Muḥammad b. 'Umar. (before 1618). Lawāmi' al-Bayyināt fī Sharḥ al-Asmā' wa al-Šifāt. Manuscript. Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍavī Library. MS no. 6230.
- Kāshānī, Muḥammad b. 'Alī Taqī al-Dīn. (2007). Khulāṣat al-Ash'ār wa Zubdat al-Afkār (Iṣfahān section). Edited by Muḥammad Ḥusayn Naṣīrī Kuhanmū'ī and 'Abd al-'Alī Adīb Burūmand. Tehran: Mīrāth-e Maktūb.
- Karīmīyān, Laylī. (2014). "Āl Khātūn." Dānishnāmeḥ-ye Jahān-e Islām, vol. 14. Tehran: Encyclopaedia of the Islamic World Foundation.
- Murūwat, 'Alī. (1987). al-Tashayyū' bayn Jabal 'Āmil wa Īrān. London: Riyāḍ al-Rāīs.
- Muqaddam, Muḥammad Bāqir. (2013). Athar-Āfarīnān-e Aṣṭarābād va Jurjān (Uṣṭān-e Gulīštān). Tehran: Iran Public Libraries Foundation, Kitāb Nashr Publications.
- Monshī, Iskandar. (1962). Tārīkh-e 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsī. Edited by Īraj Afshār. Tehran: Amīr Kabīr.
- Muhājir, Ja'far. (1990). al-Hijrat al-'Āmilīya ilā Īrān fī al-'Aṣr al-Šafawī (Asbābuhā al-Tārīkhīya wa Natā'ijuhā al-Thaqāfiya wa al-Siyāsīya). Beirut: Dār al-Rawḍa.
- Mūsawī Bihbahānī, Sayyid 'Alī. (1970). "Mīrdāmād, Falsafeḥ va Sharḥ-e Ḥāl va Naqd-e Āthār-e Ū." Maqālāt va Barrasī-hā, no. 3–4, pp. 18–59.
- Mīrkhāndān, Sayyid Ḥamīd. (1994). "Zindagīnāmeḥ-ye Marḥūm Mīrdāmād." Mishkāṭ, no. 43, pp. 92–120.
- Naṣrābādī Iṣfahānī, Muḥammad Ṭāhir. (1938). Tadhkirah-ye Naṣrābādī. Tehran: Armaghān.
- Vālāzādeh, Abū al-Faḍl; Ḥāfizīyān, Abū al-Faḍl. (1964). "Nigāhī be Kitāb-e Jawāmi' al-Kalām fī Da'ā'im al-Islām." Safīna, no. 3, pp. 115–133.
- Velāyatī, 'Alī Akbar. (2012). Mīrdāmād. Tehran: Amīr Kabīr.